

ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В НАУКОВИХ СТУДІЯХ МИКОЛИ СУМЦОВА

До 165-річчя від дня народження вченого

*Тарас Шевченко – поет настільки оригінальний,
що всі впливи він перетворював у своєрідні форми,
згідно з особливостями його особистого розуму й характеру,
у душі українського народного світогляду.*

М. Сумцов

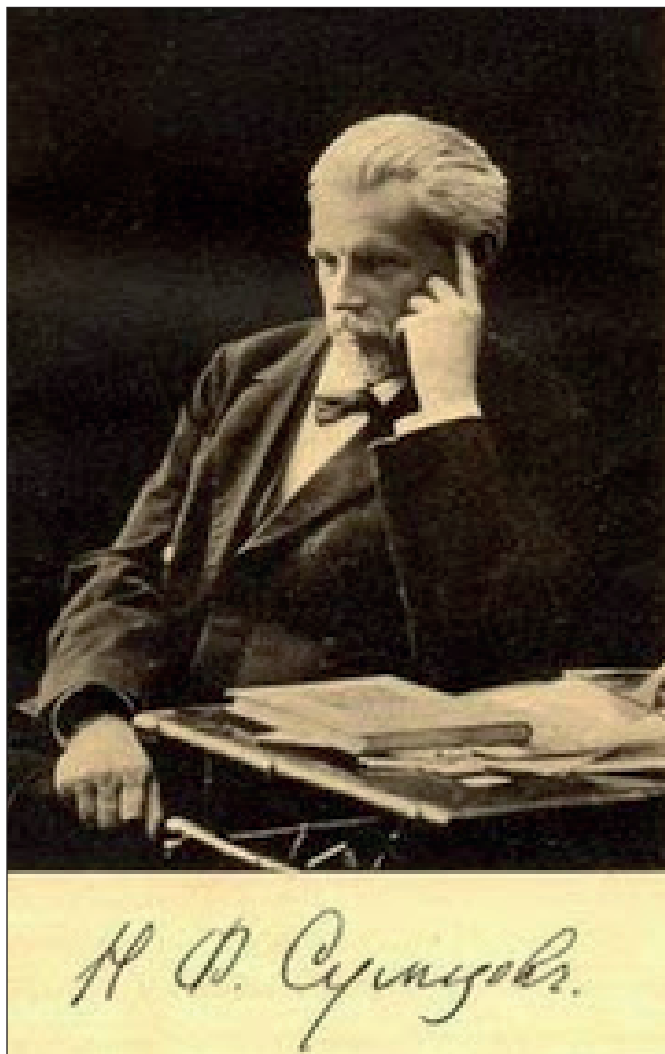
Алла Калинчук
канд. філол. наук,
ст. наук. співроб.
відділу шевченкознавства
Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
м. Київ

Починаючи з XVIII ст. Російська імперія гальмувала розвиток української культури, літератури та мови. Викладання, публікації релігійних та освітніх книжок, українськомовних вистав, концертів були під заборорою і регламентувалися царськими актами – указом **Петра I** 1720 р., Валуєвським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р., додатком до Емського указу 1881 р. У 1870-х роках у Харківському університеті почалося становлення українознавчих досліджень, зокрема й наукової діяльності **О. Потебні**. Відтак у 1871–1875 рр. **М. Сумцов** вивчав західноєвропейські літератури на історико-філологічному факультеті, де викладали професори **О. Кирпичников** та **О. Потебня**. Згодом у Харківському історико-філологічному товаристві юнак слухав лекції останнього про творчість Т. Шевченка, що набули широкого розголосу серед громадськості міста (читав їх О. Потебня напівлегально, тексти не збереглися). Про цей важливий факт свого наукового становлення вчений згадав у студії “Харьков и Шевченко” (1911) [31, 5]. Саме **О. Веселовський** та О. Потебня порадили йому досліджувати українську проблематику, що стала актуальною в 1870–1880-х роках.

Про українофільську обстановку, що склалася в Харкові у другій половині XIX ст., й про українські вподобання М. Сумцова, які визначили його подальші наукові інтереси, писав **І. Айзеншток** [1, С. 206]. Згадуючи в автобіографії своє навчання в Другій Харківській чоловічій гімназії, де не викладали українську мову та культуру, М. Сумцов зазначав, що самотужки прочитав твори **І. Котляревського** та **Г. Квітки-Основ'яненка**, знав напам'ять українські народні пісні, найкращі з них записував у зошит [1, С. 207; 11; 35, 15]; у сьомому класі гімназії вже вільно володів латиною, німецькою, давньогрецькою та французькою мовами, загалом знав близько десяти мов. Серед харківських українофілів були **М. Костомаров** та **І. Срезневський**, вони вплинули на О. Потебню, останній – на М. Сумцова.

У 1875 р. юнак закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, 1878 року захистив дисертацію по творчості **В. Одоєвського**, як приват-доцент читав лекції з історії російської літератури; 1880 р. – магістерську дисертацію на тему “О свадебных обрядах, по преимуществу русских”, 1885 р. – докторську на тему “Хлеб в обрядах и песнях”. Від 1880 р. – секретар, від 1887 р. – голова Історико-філологічного товариства при Харківському університеті; від 1889 р. – професор Харківського університету; від 1905 р. – член-кореспондент Петербурзької АН (від 1917 – РАН); від 1919 р. – дійсний член УАН (від 1921 р. – ВУАН); від 1899 р. – член Чеської Академії наук та мистецтва та ряду слов'янських наукових товариств; від 1908 р. – дійсний член НТШ. Микола Сумцов залишив по собі сотні ґрунтовних розвідок із фольклористики, етнографії, літературознавства, мистецтвознавства, музезнавства, краєзнавства.

Інтерес М. Сумцова до фольклору, літератури та історії України пов'язаний із українським національним відродженням у другій половині XIX ст. З автобіографії науковця відомо, що він опрацьовував український фольклор і літературу напівлегально, під маркою

вивчення “південно-руських”, “малоруських” пам’яток [11; 3, С. 96]. Так, із його студентської роботи “Исторический очерк христианской демонологии” цензурний комітет дозволив видати лише один із розділів під назвою “Очерк истории колдовства в Западной Европе” (Харків, 1878); у 1885 р. було скасовано захист його докторської дисертації “Лазар Баранович”. Тверда і послідовна українська позиція сформувалася у дослідника у 1880–1890-х рр. Щоб уникнути заборони викладати у Харківському університеті, від 1905 р. учений читав лекції з української літератури під різними назвами: “література київського періоду”, “література південно-західна”, “південно-руська література”. Від 1906 р. М. Сумцов першим із професорів Харківського університету на території Російської імперії почав викладати курс української літератури українською мовою (пізніше перейшов працювати на кафедру української літератури) [2, С. 309].

Сьогодні науці про Т. Шевченка вже вкотре доводиться піддавати ревізії численні напрацювання попередніх десятиліть, окреслювати напрямки подальших досліджень. У радянський період на ім’я вченого було накладено негласне табу, деякі його праці зберігалися у спецфондах, інші – не перевидавалися десятиліттями, посилатися на них можна було лише в критичному дискурсі, проте вони не втратили своєї актуальності й нині. Розвідки *М. Сумцова*, *Б. Грінченка*, *Ф. Вовка*, *Д. Яворницького*, *Д. Багалія*, *П. Филиповича* та ін. уважалися у ті часи “націоналістичними та антинауковими” [41, С. 192–193].

Наукову приналежність багатьох праць М. Сумцова однозначно ідентифікувати складно, оскільки вчений мав енциклопедичні знання, йому було притаманне масштабне бачення тем і проблем минулого та сучасного.

У його розвідках літературознавство часто перепліталося з фольклористикою, історією; етнографія – з історією Слобожанщини, фольклористикою; мистецтвознавство – з етнографією, історією рідного краю. Всі ці питання автор розглядав на тлі широкого історичного контексту певної епохи з обов’язковим використанням широкої довідникової бази. Критик знав чимало мов, що давало йому можливості користуватися світовими науковими досягненнями, цитувати зарубіжні джерела, вивчати нову методологію та вводити новітні методи дослідження, таким чином він упроваджував європейський досвід в українську науку.

* * *

Тема “Творчість Тараса Шевченка у рецепції Миколи Сумцова” й досі залишається поза сферою українського літературознавства. Деякі аспекти шевченкознавчої спадщини науковця розглянуто у монографіях *І. Шишова* [42], *О. Мандебури* [8], публікаціях *О. Павлової* [10] та *І. Михайлина* [9]. Проте ґрунтовної розвідки про шевченкознавчий доробок вченого, який доцільно актуалізувати, щоб увиразнити й доповнити картину становлення та розвитку шевченкознавства на межі 19 і 20 ст., й досі немає.

У науковій спадщині літературознавця простежуємо певні пріоритети: зокрема до деяких тем і проблем він свідомо звертався не раз, наприклад до шевченківської теми. М. Сумцов – автор понад тридцяти шевченкознавчих студій, які було опубліковано в часописі “Киевская старина”, газеті “Южный край”, “Сборнике Харьковского историко-филологического общества”, збірці “Из украинской старины”, в “Энциклопедическом словаре” *Ф.А. Брокгауза* та *І. Ефрона*, окремими виданнями. Критик виступив із рецензією на збірник статей про творчість Т. Шевченка (Київ, 1921). За його підтримки вийшов “Кобзарь” (Харків; Київ; Львів, 1918) під редакцією й зі вступною статтею *В. Доманицького*, де М. Сумцов вмістив студію “Слобожанщина і Шевченко”. Одночасно літературознавець уклав “Хрестоматію по українській літературі” (Харків, 1918). До четвертого, доповненого видання він включив додаток “Покажчик тем для студій над Шевченком”, що охопив 150 тем із життя і творчості українського поета, доповнивши його детальною бібліографією. Окрім того, від 1870 до 1922-х рр. М. Сумцов був учасником та організатором шевченківських літературних вечорів та наукових семінарів у Харкові.

Учений – один із найактивніших членів Харківського товариства з поширення грамотності. У 1882 р. він упорядкував збірку творів *Т. Шевченка* у серії “Читання для народу”, однак Головне управління у справах друку її заборонило [36, С. 198].

Перебуваючи у складі Видавничого комітету Харківського товариства, дослідник підготував кілька брошур для народної освіти, як-от “Новейшая поэзия как образовательное средство для крестьян”, 1883, де відстоював рівне право на освіту, що передбачає й ознайомлення зі справжніми творами світового мистецтва, зокрема рекомендував для обов’язкового прочитання “Кобзарь” Т.Г. Шевченка [19, С. 14].

З листування М. Сумцова відомо, що на початку 1880-х років у його науковому доробку було кілька досліджень про Т. Шевченка. Так, у листі до **Ф. Лебединцева** учений писав, що відправив до редакції часопису “Киевская старина” невелику розвідку “Днепр в поезії Шевченко”, проте її не було опубліковано [15, С. 97]. Пізніше літературознавець, ймовірно, використав цей матеріал у статті “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко” (1898). У вищезгаданому листі критик згадував ще одну студію “Старики и дети у Шевченко”, яку планував надіслати для публікації адресату. В іншому листі до **Ф. Лебединцева** просив не видавати розвідку “Днепр в поэзии Шевченко”, оскільки царський уряд у той період звинуватив київський часопис в українофільстві [16, С. 79]. З листування довідуємося, що науковець був добре обізнаний зі присвяченими Т. Шевченку статтями, що з’являлися у той час на сторінках часопису “Киевская старина”.

У 1881–1882 рр. київський та одеський цензурні комітети за указом **Олександра II** (1881) серед інших українських матеріалів заборонили друкувати українською мовою й книжку М. Сумцова “Біографія Шевченка” [37]. Цей факт зафіксовано у листі вченого до Б. Грінченка [17, С. 215]. Згодом літературознавець нагадав про цю розвідку, що зникла у петербурзькому цензурному комітеті і, на його переконання, вже втратила наукову цінність [14].

Микола Сумцов упродовж сорока років активно досліджував доробок Тараса Шевченка, був одним із засновників шевченкознавчих наукових студій: біографічно-пошутові огляди; розвідки про світогляд, малярські роботи; окремі поетичні твори (дослідження поетики); літературні та фольклорні впливи (паралелі/збіги); полемічні публікації; відгуки на видання збірок. Тексти вченого про Шевченкову спадщину різні за проблематикою, не всі вони мають однакову літературно-критичну цінність. Із сучасної перспективи зауважимо, що одні статті виглядають дещо застарілими, другі – мають характер заміток або нарисів, треті – є почасти популяризаторськими. Але у підсумку вони формують засади наукового шевченкознавства і визначають головні напрямки його розвитку на межі століть.

Микола Сумцов розробив програму актуальних наукових досліджень доробку поета у кінці XIX – на початку XX ст., яку вперше подано у статті “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко” (1898):

- а) скласти словник Т. Шевченка;
- б) вивчити формальний бік його творів (композицію, художні засоби);
- в) відшукати відповідні фольклорні та літературні паралелі в українських, польських і російських поезіях з метою виокремити можливі їх наслідування (паралелі / збіги), загальні засоби художньої концепції;
- г) ґрунтовно охарактеризувати власне Шевченкові мотиви.

Літературознавець окреслив наукові успіхи у вивченні доробку Т. Шевченка від 1861 до 1914 рр.:

- 1) вперше видано збірку творів, звірену за автографами (мова про вид.: Шевченко Т. Кобзарь / За ред. В. Доманицького. – СПб., 1907);
- 2) створено два товариства: одне у Львові – наукове, інше у Петербурзі – благодійно-просвітницьке;
- 3) опубліковано біографічні книжки **М. Чалого** та **О. Кониського**;

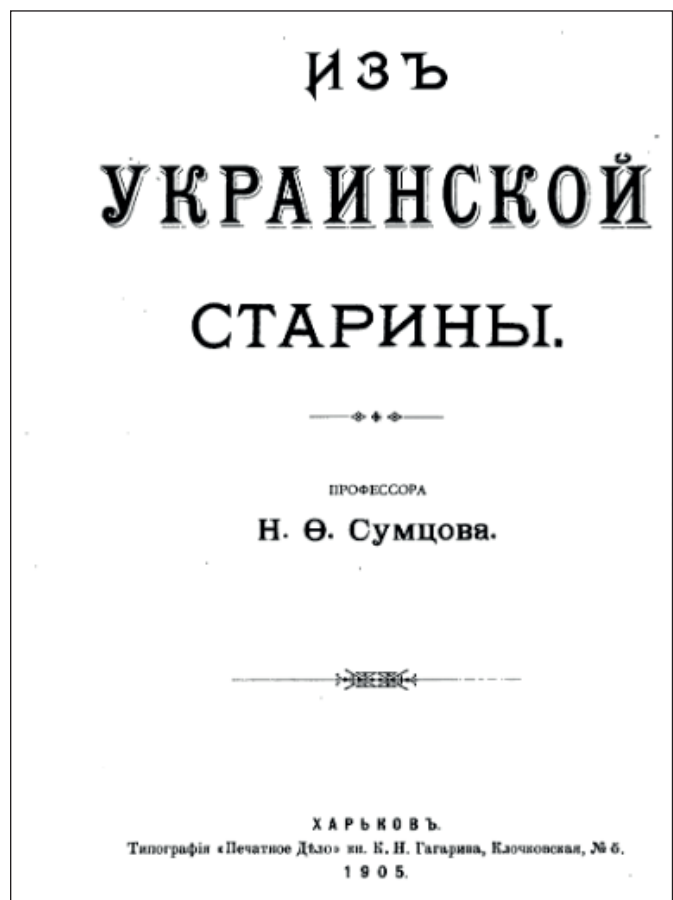
4) розпочато комплексне дослідження теми “Шевченко-поет і художник”;

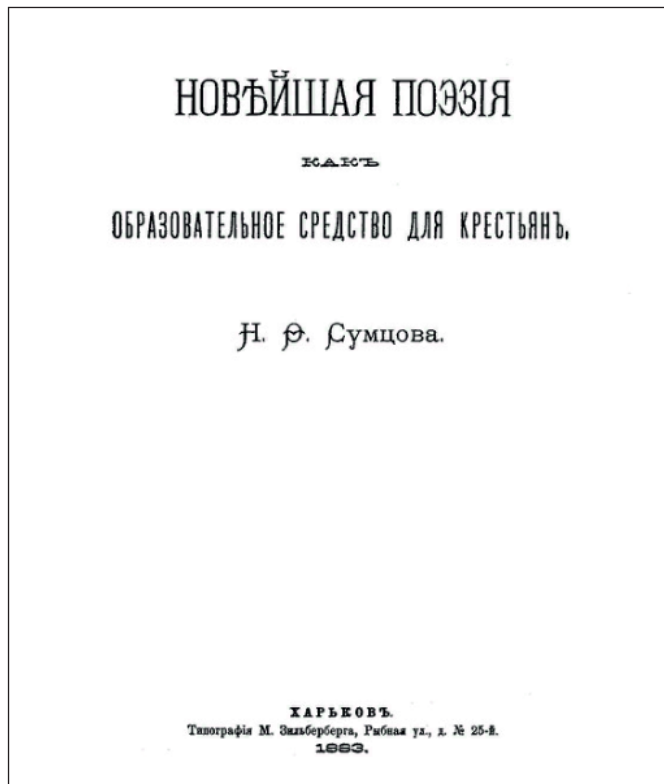
5) першим інтерпретатором творів митця у музиці став композитор **М. Лисенко**.

У студіях популяризаторського спрямування (зокрема “Вторичное раскрепощение Шевченко”, “Сорок шоста роковина з дня смерті Шевченка”, обидві – 1907; “На родині Шевченко (Из поездки на Пасхальной неделе)”, 1908; “К чествованию памяти Т. Г. Шевченко”, “Несколько пожеланий (ко дню Т. Шевченко)”, обидві – 1911) М. Сумцов конкретизував план подальшого наукового вивчення творчості поета й художника:

- 1) зібрати та репродувати всю образотворчу спадщину, розкидану по багатьох містах у приватних колекціях;
- 2) перевидати щоденник, уперше з пропусками та змінами оприлюднений у журналі “Основа”;
- 3) опублікувати листи Т. Шевченка і до нього;
- 4) підготувати доступний для народу ілюстрований “Кобзар”;
- 5) надрукувати всі поетичні твори з історико-літературними коментарями;
- 6) залучити лінгвістів до вивчення мови і стилю Т. Шевченка (зазначив, що дослідження майже не розпочато);
- 7) віднайти й оприлюднити спогади про Т. Шевченка (наголосив на наукову цінність цих матеріалів);
- 8) відкрити кафедри Т. Шевченка в університетах (на зразок кафедр **О. Пушкіна**). Метою реалізації цієї програми було повне наукове видання спадщини митця.

Відзначаючи успіхи критиків кінця XIX – початку XX ст. (ряд біографічних книжок **В. Маслова**, **М. Чалого**, **О. Кониського**, публікацій **О. Партицького**, **І. Франка**, **В. Щурата**, **І. Кокорудзи**, **К. Студинського**, **О. Колесси** та ін. про поетичні твори **Т. Шевченка**, про малярські роботи – **В. Горленка**, **М. Шугурова**, **О. Русова**, **Є. Кузьміна**, **Б. Грінченка**, **О. Новиць-**

кого), М. Сумцов, підкреслив необхідність продовжувати комплексне дослідження теми “Шевченко – поет і художник” [21].

Умовно всі шевченкознавчі розвідки М. Сумцова можна класифікувати за тематичними циклами: 1) біографічно-побутовий аспект висвітлення постаті Т. Шевченка; 2) творчість Т. Шевченка як естетичний феномен; 3) Т. Шевченко і фольклорні та літературні впливи (паралелі/збіги); 4) світогляд Т. Шевченка; 5) мистецькі твори Т. Шевченка.

Біографічно-побутовий аспект висвітлення постаті Т. Шевченка охоплює статті вченого, в яких представлено окремі сторінки творчої біографії митця, актуалізовано проблему вшанування його пам’яті. До цієї теми М. Сумцов не раз звертався впродовж наукової діяльності: студії “По случаю 21-й годовщины со дня смерти Т.Г. Шевченко (умер 26 февраля 1861 г.)”, 1882; “Памяти кн. В. Н. Репниной”, 1892; “В. А. Жуковский и Т. Г. Шевченко”, 1903; “Шевченко (Тарас Григорьевич)”, 1903; “Сорок шоста роковина з дня смерті Шевченка”, 1907; “На родине Шевченко (Из поездки на Пасхальной неделе)”, 1908; “К чествованию памяти Т. Г. Шевченко”, “Несколько пожеланий (ко дню Т. Шевченко)” (обидві – 1911) та ін.

У розвідках 1880–1900-х рр. йшлося про особливу роль російського поета **В. Жуковського** та княжни **В. Рєпніної** в житті Т. Шевченка. У публікаціях 1907–1911 рр. науковець проаналізував видання “Кобзаря” (СПб., 1907), уважаючи заслугою **В. Доманицького** те, що редактор перевіряв тексти поета за автографами, додав твори, раніше заборонені цензурою та добути з архіву Третього відділу. Літературознавець також обстоював необхідність видавати твори та часописи українською мовою, відкривати українські школи, кафедри історії та народознавства, встановлювати пам’ятники Шевченкові у Кирилівці і Харкові, запропонував власні проекти цих пам’ятників. Учений спростовував твердження **М. Максимовича**, **П. Куліша** та **М. Микешина**, начебто у поета виникла й розвинулася його недуга саме

через пиятику. Науковець заперечив таке потрактування, пославшись на спогади **К. Юнге**, **М. і Ф. Лазаревських** та **М. Костомарова**, біографічні книжки **М. Чалого** та **О. Кониського** [25].

Упродовж життя дослідник докладав великих зусиль щодо належного вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка (численні публікації в пресі, участь у різноманітних заходах). Він був занепокоєний тим, що у 1911 і 1914 р. не було й згадки про день народження поета та роковини його смерті на сторінках часописів, навіть літургії за упокій Т. Шевченка по всій імперії спочатку підпали під заборону [27]. У ювілейний 1914 рік учений запропонував ряд заходів з ушанування пам’яті поета: створити Товариство з охорони могили Т. Шевченка, відкрити там пам’ятник, музей, українську школу, проводити патріотично-виховні уроки; у Києві відкрити пам’ятник, збудувати Дім імені Т. Шевченка, в якому б розміщувався й український театр; заснувати Фонд Т. Шевченка для вручення премій за кращі наукові роботи; видавати спеціальні збірники статей про митця під егідою Академії наук чи Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові; по всіх школах заснувати шевченківські наукові гуртки з вивчення минулого України, її природи, мистецьких пам’яток тощо.

Однією з ключових проблем тематичного циклу “Творчість Т. Шевченка як естетичний феномен” є вперше запропонований М. Сумцовим аналіз спадщини митця за мотивами (статті “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко”, 1898; “Стихотворение Т.Г. Шевченко “Сонце заходит” (в бытовой и литературной обстановке)”, 1902; “Шевченко (Тарас Григорьевич)”, 1903; “Последнее стихотворение Т. Г. Шевченко [“Чи не покинуть нам, небого”]”, 1911; “Сны Т. Г. Шевченко: (К психологии художественного творчества)”, 1913; “Этюды о Т. Г. Шевченко”, 1914).

Літературознавець виокремив центральні, на його думку, мотиви Шевченкової творчості: природа; історичні; релігійно-моральні; з політичних – лише слов’янофільство; мотиви України та чумаків. Мотив Дніпра уважав одним із найголовніших у доробку поета, а сімейно-родинний комплекс – наскрізним [20]. Згодом критик планував підготувати ґрунтовне дослідження про мотиви поезій митця [39, 5; 4].

М. Сумцов розглянув мотив сновидіння не тільки в поезії, а й у листах і щоденнику, згрупував та спробував проаналізувати форми Шевченкових снів: 1) з точки зору загальної психології художньої творчості (сни митця, коли йому привиджувалося, як він гуляє Петербургом, Москвою, в Лубнах; розмовляє з друзями – М. Лазаревським, П. Кулішем, С. Гулаком-Артемівським; бачить ворогів і недругів: Петра І, Д. Бібікова, Л. Дубельта); 2) у поетичній творчості, що зафіксовано у заголовку: “Сон” (“У всякого своя доля...”), 1844, “Сон” (“Гори мої високі...”), 1847 і “Сон” (“На панщині пшеницю жала...”), 1858 [29, С. 6–9]. Дослідник розглянув форму сну на прикладі поеми “Сон” (“У всякого своя доля...”), зокрема хибно вважав, що у цьому творі Шевченко переказав власний сон: “На самом построении и на содержании стихотворения “У всякого своя доля” лежит печать сонного его происхождения, и, мало того, по признанию самого автора, написанного в хмелю” [29, С. 8]. На думку шевченкознавця, завдяки прийому сну і “польоту уві сні” поет допускає “грубые образы и выражения, о чем Т.Г. впоследствии сожалел и за что он претерпел в жизни много горя и лишений” [29, С. 9].

Тут міркування М. Сумцова помилкові з погляду сучасного шевченкознавства, адже з біографії поета відомо, що він не жалкував про створені ним образи у поемі “Сон” (“У всякого своя доля...”), а поетичні засоби відповідали поставленим художнім завданням.

Окремо літературознавець спинився на творах Т. Шевченка, написаних під впливом сновидінь або з мотивом сну: “Мар’яна-черниця” (1842), “Відьма” (1847), “Буває, в неволі іноді згадаю...” (1850), “Сестрі” (1859), “Л.” (1860). Добре орієнтуючись у розробках на тему сну кінця XIX – початку XX ст. та усвідомлюючи важливість наукової проблеми психології творчості, дослідник долучився сам і захоплювався іншими вивчати дану проблему.

М. Сумцов проаналізував поетику окремих творів Шевченка (як-от, вірш “Буває, іноді старий...”), приділив увагу огляду маловідомим на той час листам і Щоденнику митця [докл. див. 5]. На думку літературознавця, для елегії “Буває, іноді старий...” характерними є мотиви добра, надії, молодості, любові до ближнього, самотності, старості, смерті [34]. Дослідник навів приклади з інших творів Т. Шевченка, що демонструють різноманіття способів поетичного втілення названих мотивів: “Огні горять, музика грає...” – мимобіжна згадка про молодість і надію, “Минули літа молодії...” – на рівні монологу-роздуму ліричного героя-поета, “Та не дай, Господи, нікому...” – ліричний герой звертається до Бога з проханням уберегти інших від драми, яку переживає сам (всі вони написані під час заслання поета). М. Сумцов наголосив, що зажурливе самовизначення “старий”, яке приклав до себе Т. Шевченко у 1848 р. (на 35-му році життя) увиразнює семантику незворотності часу, втраченого у неволі. Цю ж лексему поет використав й у вірші “Ой гляну я, подивлюся...”.

З погляду науковця, подібні мотиви також притаманні для останньої елегії Шевченка “Чи не покинуть нам, небого...” (1861) [23].

Учений дослідив вірш “N. N.” (“Сонце заходить, гори чорніють...”) у контексті світової культури, зокрема спробував класифікувати його за мотивами та образами (порядково). Він виявив паралелі у народній поезії (зі збірок **П. Чубинського** “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...”, 1872; **Я. Головацького** “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, 1878; **А. Метлинського** “Народные южнорусские песни”, 1854); у віршах **Ф. Тютчева** “Сумерки” (1835) і “День вечерее, ночь близка...” (за списком 1851 р.). Критик також звернув увагу на подібні мотиви про призначення поета та поезії в Т. Шевченка і у **В. Кухельбекера**, **Є. Баратинського**, **О. Пушкіна**, мотиви вечірньої зірки в Шевченка і – **В. Вордсворта**, **О. Федорова**, **Г. Зудермана**. Стаття “Сонце заходить” Т. Г. Шевченко (в бытовой и литературной обстановке) є складовою ширшої проблеми досліджень М. Сумцова “Шевченко і фольклорні та літературні впливи (паралелі/збіги)” [див. 6].

До вказаної проблеми вчений звертався не раз упродовж наукової роботи, що мала кілька аспектів: Т. Шевченко й усна словесність; Т. Шевченко і Г. Сковорода; Т. Шевченко і Г. Квітка-Основ’яненко; Т. Шевченко й А. Метлинський; Т. Шевченко й А. Міцкевич; Т. Шевченко та російські поети (В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов). Особливості стилю раннього періоду творчості літературознавець охарактеризував так: “Главная трудность изучения поэзии Шевченко заключается в том, что

она насквозь пропитана народностью, и крайне трудно, почти невозможно, определить, где кончается малорусская народная поэзия и где начинается личное творчество Шевченко. Народное начало поглотило и скрыло литературные влияния; получается такое общее впечатление, будто поэзия Шевченко сложилась сразу, без исторических и литературных традиций, без посторонних влияний, без внутреннего органического роста — впечатление ошибочное” [20, 211].

На переконання М. Сумцова, творчість українського митця треба розглядати на тлі таких письменників світового масштабу, як А. Міцкевич, Ю. Словацький, В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов та ін. [30]. Водночас, констатує вплив А. Міцкевича на поезію Шевченка, він не вказав конкретні впливи чи запозичення / паралелі на рівні тем, мотивів, образів та ін.

Спостереження про вплив українського фольклору дослідник зафіксував у статтях “О мотивах поэзии Т.Г. Шевченко”, “Вага і краса української народної поезії” [12], “Любимые народные песни Т.Г. Шевченко” [18]. Літературознавець звернув увагу, що Шевченко, створюючи український образ народного співця, поєднав фольклорну та літературну традиції, що загалом було характерним для романтичної поезії. Вчений підкреслював, що у творчості Шевченка поєднуються, з одного боку, пісні народних кобзарів і Г. Сковорода, з другого – твори **А. Міцкевича**, **В. Жуковського**, **О. Пушкіна**, **М. Лермонтова**. На думку М. Сумцова, вона наближена й до козацького епосу, а за образністю – до “Слова о полку Ігоревім” [20, С. 211].

Все назване вище дало можливість досліднику виокремити кілька чинників Шевченкової творчості:

1) зовнішні запозичення та наслідування (фольклорні й літературні традиції);

2) внутрішні, психологічно успадковані.

До зовнішніх мотивів науковець відносив і різні фольклорні жанри:

1) народні пісні, що їх залучав Шевченко повністю, частково, а місцями – лише згадки (алюзії, ремінісценції, переробки, стилізації);

2) легенди, казки, приказки, прислів’я, перекази (зрідка);

3) повір’я;

4) обряди звичаї;

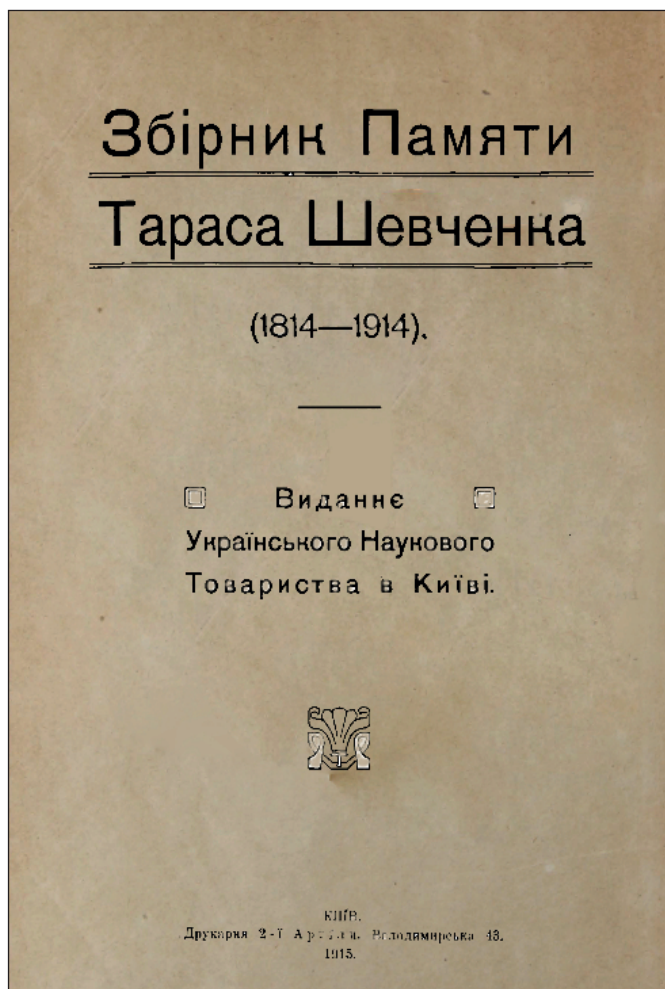
5) окремі образи, взяті з народної поезії;

6) порівняння та символи.

Свої спостереження М. Сумцов доповнив розглядом етнографічних елементів у творчості Т. Шевченка (весільний і поховальний обряди, обряд освячення пасок та ін.) [33]. Перші спроби критика відшукати в доробку поета конкретні фольклорні традиції засвідчили початки наукової розробки теми, яку вчений усвідомлював як окрему проблему шевченкознавства.

Щодо внутрішніх запозичень, то літературознавець висловився про них так: “Определяется далее его мироощущением, излюбленными его точками зрениями на внешнюю природу и на общество, причем в отношении к обществу выделяется элемент исторический – его прошлое, и элемент бытовой – современность” [20, С. 216]. Очевидно, що М. Сумцов докладно не обґрунтовував власне бачення двох основних форм Шевченкової народності, тлумачив їх досить хаотично (та й чи варто їх різко розмежовувати).

Темі “Шевченко та Сковорода” присвячено статті “О мотивах поэзии Т.Г. Шевченко” (1898), “Шевченко

(Тарас Григорьевич) (1903), “Несколько пожеланий (ко дню Т. Шевченко)”, “Харьков и Шевченко” (обидві – 1911) та “Гуманізм Шевченка” (1915). Однак у цих текстах відсутній ґрунтовний аналіз літературних паралелей у творчості обох митців. М. Сумцов вказав, що Т. Шевченко неодноразово звертався до постаті мислителя ХІІІ ст., йому були близькі творчі засади Г. Сковороди. Однак науковець констатував, що поет, ймовірно, зовсім не знав філософських праць свого попередника. Згодом він запропонував досліджувати проблему “Шевченко і Сковорода” у кількох аспектах:

1) дитячі та юнацькі спогади про знайомство з творами Г. Сковороди (мова йде про віршове послання “А. О. Козачковському”, 1847);

2) вплив Г. Сковороди на творчість Шевченка загалом;

3) відгук Шевченка про мову Г. Сковороди у «Передмові до нездійсненого видання “Кобзаря” 1847 р.» [22].

Літературознавець вказав на творчі паралелі між М. Маркевичем і Т. Шевченком (без докладного аналізу) в енциклопедичній статті “Шевченко (Тарас Григорьевич)” [32]. Про вплив творчості А. Метлинського на Т. Шевченка йшлося у ряді розвідок. На думку М. Сумцова, на вступ до балади “Причинна” (“Реве та стогне Дніпр широкий...”) вплинув вірш А. Метлинського “Смерть бандуриста”, 1839 (передусім ідеться про мотив Дніпра) [31]. Вчений підкреслив, що Шевченко добре знав творчість А. Метлинського (очевидно, маючи на увазі збірник останнього “Думки і пісні та ще дещо”, 1839 і “Народные южнорусские песни”, 1854) [13, С. 30].

Дослідник вказав на сюжетно-фабульні збіги у поемі Т. Шевченка “Княжна” (1847) і в повістях Г. Квітки-Основ'яненка “Маруся” та “Сердешна Оксана”, зокрема мав на увазі образ Шевченкової княжни, епізод, коли вона відвідувала знівечені голодом села, нагадував М. Сумцову Марусю та Оксану Г. Квітки-Основ'яненка [13, 30; 31, 2].

Про літературні паралелі між Т. Шевченком і В. Жуковським йшлося у кількох статтях М. Сумцова: “О мотивах поэзии Т.Г. Шевченко”, 1898; “В.А. Жуковский и Т.Г. Шевченко” 1902; “Шевченко (Тарас Григорьевич)”, 1903, проте він не вказав конкретні збіги. Із сучасної перспективи варто наголосити, що доробок В. Жуковського, його поетика могли сприяти творчому зростанню Шевченка, однак домінантною рисою раннього періоду творчості українського митця є власне національний колорит (використання фольклору, оригінальна побудова сюжетів на основі народних переказів, легенд, повір'їв, народної демонології).

Неодноразово М. Сумцов порівнював поезію Т. Шевченка та О. Пушкіна. Так, критик відзначив спільну для обох митців довершеність і вишуканість стилю, оригінальність в інтерпретації тем і сюжетів. На думку вченого, між українським та російським поетами була й відмінність, зумовлена різним соціальним походженням, національною специфікою літератур, які вони представляли, умовами їхнього формування як письменників. Наприклад, у статті “О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко” літературознавець вперше підняв питання про вплив творчості О. Пушкіна на Т. Шевченка, проте звернув увагу, що “<...> влияние Пушкина на поэзию Шевченко трудно определить за украинскими наслоениями” [20, С. 212]. Науковець виділив спільні для обох поетів теми, мотиви, сюжети, втілені в таких творах, як поеми “Братья-разбойники” (1822) О. Пушкіна і “Варнак” (1848) Т. Шевченка, “Египетские ночи” (опубліковано 1837) і балада “У тієї Катерини...” (1848), елегія “Редеет облаков летучая гряда...” (1820) і вірш “N. N.” (“Сонце заходить, гори чорніють...”), 1848. Про збіжні мотиви та образи у творчості українського й російського поетів він наголосив і в іншій розвідці “Сонце заходить” Т.Г. Шевченко (в бытовой и литературной обстановке)» [28].

М. Сумцов визнав, що у творчості Шевченка “мало совпадений с Пушкиным, еще менее подражаний” [26, С. 84], які вважав невдалими [26, С. 85–86]. Одночасно літературознавець вбачав певні впливи твору Пушкіна “Цигани” на Шевченкову “Відьму” (1847): українські реалії замість російських у змалюванні циганського табору, мотив бендерського шляху в українського поета перегукуються з описом циганського табору й картиною Бессарабії у російського, обох героїнь звати Маріулами, обидві були знахарками. Зіставивши поеми “Варнак” (1847) Т. Шевченка і “Братья-разбойники” О. Пушкіна, дослідник вважав першу наслідуванням твору російського поета, місцями майже дослівним, аргументував тезу, навівши паралелі [26, С. 86]. Літературознавець засвідчив оригінальність Шевченкового стилю. Так, на думку М. Сумцова, митця сформували життєві обставини, його естетичні уподобання, історико-культурне оточення. Теза вченого про слабкість Шевченкового “Пророка” не є переконливою. На сьогодні доведено, що на поезії “Пророк” Т. Шевченка, О. Пушкіна та М. Лермонтова виразно позначилася європейська романтична традиція зі спільним мотивом високого призначення поета та поезії у суспільстві, усі три твори мали спільний передтекст [7, С. 397; 40, С. 365].

М. Сумцов уважав, що на творчість українського митця вплинула й поезія М. Лермонтова. Так, "Пророк" Т. Шевченка і російського поета перегукуються, обидва майстри слова показали природу, історію, побут з національної точки зору [20, С. 217]. Натомість інший Шевченків вірш "І станом гнучим і красою..." (1850), на думку літературознавця, було написано під впливом "Молитви" М. Лермонтова ("В минуту жизни трудную..."), 1839. Також він припустив, що певні збіги помітні в баладі Т. Шевченка "Причинна" (1838) і вірші М. Лермонтова "Молитва" ("Я, Матерь божия, ныне с молитвою..."), 1837. Очевидно, М. Сумцов мав на увазі образні та інтонаційні перегуки обох творів. Спільні мотиви дослідник спостеріг і в посланні Т. Шевченка "N. N." ("Така, як ти, колись лілея..."), 1859, та – у вже згаданій "Молитве" М. Лермонтова.

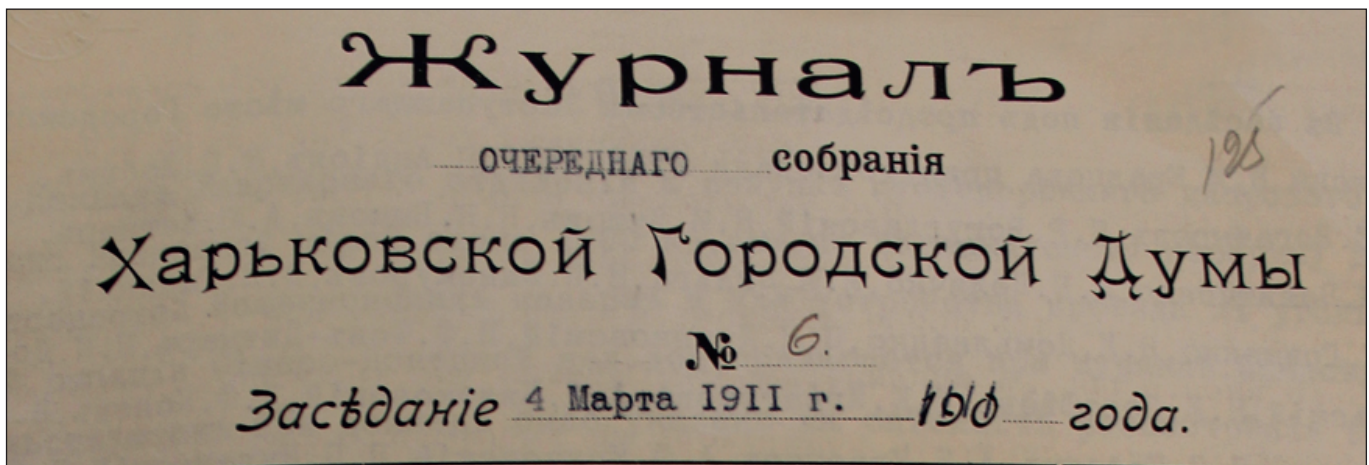
Таким чином, М. Сумцов, розглянувши творчість Шевченка, вказав на впливи та довірливі зіставлення/протиставлення, виробив наукові критерії для порівняльних досліджень, запропонував вивчати творчість поета в контексті фольклорної традиції, української та світової літератур, відзначивши тим самим всесвітньо-історичне значення спадщини українського митця.

У доробку літературознавця є кілька розвідок про світогляд Т. Шевченка: "Религиозность Т. Г. Шевченко" (1914) та "Гуманізм Шевченка" (1915). Учений здійснив спробу реконструювати релігійність митця. Так, він традиційно розглядав його як щиро віруючу людину: *"Шевченко принадлежит к первому разряду – поэтов Божией милостью, по приговору истории; за ним прочно укреплено почетное место во всемирной литературе. Все поэты Божией милостью религиозны. <...> Шевченко, как поэт милостью Божией, не был атеистом и не мог им быть"* [27].

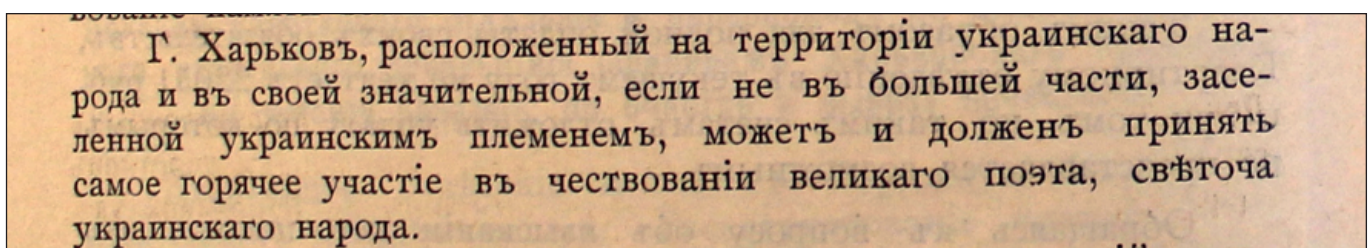
Шевченків гуманізм, на думку науковця, зводився до таких ідей: любов до добра, ідеал любові до людини/народу/слов'ян, всепрощення й усвідомлення власної гідності. Дослідник наголосив, що у пошуках апостольства поет *"исходил из Евангелия, в которое вчитывался со всей страстью горячего, любящего сердца"* [27]; *"<...> в его поэзии и в особенности в его прекрасной личности отразилось широкое чувство любви к миру и людям <...>"* [24].

Учений зазначав, що про свій інтерес до Євангелія Шевченко писав у листах до княжни **В. Репніної** від 1 січня 1850 р. та від 7 березня 1850 р. (обидва – з Оренбурга). М. Сумцов спостеріг, що митець як справжній християнин із повагою ставився до обряду поховання в Україні, коли померлого ховали на території садиби в садку або на пагорбі; а виписаний Шевченком образ смерті з косою, взятий із народної поезії, наближений до християнської літературної та іконописної традицій ("Косар"), опис цвинтаря – до православно-народної картини ("Ми вкупочці колись росли..."). Науковець звернув увагу на Шевченкове сприйняття біблійних текстів, стиль спілкування з Богом – як поважне до нього ставлення (запис у щоденнику 28 липня 1857 р., вірш "Чи не покинуть нам, небого...", 1861), порівняв твори, в котрих митець вимагав швидкого та справедливого суду над несправедливими, з аналогічними поезіями М. Лермонтова.

Вибудовуючи власне бачення релігійності Т. Шевченка, вчений намагався проаналізувати поему "Марія" (1859), зокрема вслід за **І. Франком** заявив про її недослідженість [38]. М. Сумцов окреслив історію виникнення задуму поеми, вважав її найслабшим і нехарактерним для митця твором, пояснюючи це розмитою композицією і національним колоритом, що проявився як у потрактуванні

Виписка з журналу засідання Харківської міської думи від 4 березня 1911 року, на якому Микола Сумцов зачитав депутатам пропозицію про увічнення пам'яті Т.Г. Шевченка в Харкові. Зокрема він сказав:
"... Місто Харків, розташоване на території українського народу і в своїй значній, якщо не в більшій, частині заселений українським племенем, може і повинно взяти найактивнішу участь у вшануванні великого поета, світоча українського народу ..."

евангельського сюжету, так і в образності. Однак дослідник наголосив, що вищезазначені недоліки не применшують значення поеми “Марія”, адже “в лучших своих местах она говорит о возвышенном молитвенном настроении автора и его молитвенных обращениях к Пресвятой и Пречистой Деве Марии” [27].

У статті “Гуманізм Шевченка” літературознавець заторкнув проблему світогляду, розглядав його доробок у руслі гуманістичної традиції, саму ж постать митця трактував як уособлення людської гідності. М. Сумцов визначив гуманізм поета так: *глибока турбота, повага і любов до людини*. Ідеали гуманності дослідник спостерігав у всій творчості митця: у ранній період (“На вічну пам’ять Котляревському”, 1838; “Катерина”, кінець 1838 початок 1839 р.; “Сова”, 1844, та ін.), у засланий (“Заросли шляхи тернами...”, 1849; “Буває, іноді старий...”, 1849; “Ми восени таки похажі...”, 1849), в останній (“Відьма”, 1858 та ін.). Відзначив особливу рису гуманістичних ідеалів Т. Шевченка, котрі під впливом тяжких обставин (кріпацтво, арешт, заслання) ставали універсальними (любов до всіх поневолених слов’ян, згодом – всеосяжна людяність і прагнення гармонії). Як приклад науковець навів відомий заклик поета “*Любіться, брати мої*” (рядок із вірша “Згадайте, братія моя...” з циклу “В казематі”, 1847). Критик наголосив, що у щоденнику Шевченко часто говорив про всепрощення, культивуючи почуття всепрощення, що, на думку М. Сумцова, випливало із традиційного розуміння поетом християнства. Відомо, що Ісуса Христа митець називав “*Спасителем-человеколюбом*” (щоденникові записи 13 червня і 15 липня 1857 р.). Учений підкреслив: Шевченко понад усе в людях цінував почуття власної гідності та самоповагу, навів приклад із Щоденника (запис 14 квітня 1858 р.), де поет розповів про знайомство із *Василем Енгельгардтом*, сином *П. Енгельгардта*. Так, почуття самоповаги є центральним у поемах “Катерина”, “Наймичка”, “Відьма” та ін.

М. Сумцов нагадав про ще одну рису гуманізму Шевченка – його любов до дітей, що найяскравіше проявилася у листі Шевченка до А. Козачковського від 30 червня 1853 р. з Новопетровського укріплення, у поемі “Княжна”

(1847), вірші “І досі сниться: під горою...” (1850) та ін. Про тепле ставлення митця до дітей свідчили сучасники поета: *К. Юнге, Наталка Полтавка (Н. Кибальчич), З. Недоборовський* та ін. Учений вказав, що гуманістичний ідеал Т. Шевченка формувався під впливом української традиції (глибоке знання фольклору та етнографії), ідей Кирило-Мефодіївського братства, нової української літератури (*Г. Сковорода, Г. Квітка-Основ’яненко, А. Метлинський, М. Маркевич* та ін.). Окрім літературного доробку М. Сумцов розглядав й мистецькі твори Шевченка. Опрацювавши статті про його малярський стиль авторства *Є. Кузьміна, О. Русова, В. Горленка, Б. Грінченка, О. Новицького*, визнав, що його твори необхідно вивчати в контексті культурної епохи першої половини XIX ст., не підганяючи їх під ті чи ті вимоги. Так, критик наголосив на факті належності Шевченка до школи *К. Брюллова*, на впливі *Рембранта* на становлення Шевченка-художника.

М. Сумцов запропонував класифікувати рисунки Шевченка за тематикою:

- 1) автобіографічні (побутові деталі);
- 2) історичні, створені в період, коли поет працював у Київській археографічній комісії, їздив Україною, замальовуючи пам’ятки минулого;
- 3) етнографічні;
- 4) твори періоду заслання.

Дослідник продовжив вивчати тему “*Шевченко-поет і художник*” у студіях “О рисунках и картинах Т.Г. Шевченко (преимущественно харьковских)” (1903), “Новое о Тарасе Шевченко” (1914), зафіксувавши досягнення мистецького шевченкознавства кінця XIX – початку XX ст.:

1) атрибутовано (хоча й частково) його малярські твори (вказав, що під деякими з них стояли дати, засвідчені Т. Шевченком);

2) *Б. Грінченко* уклав “Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского” (Чернигов, 1900. – Т. 2), де твори митця було розподілено за роками;

3) заявлено про потребу зібрати й видати всі малярські твори Шевченка (про це йшлося у статтях “О мотивах поэзии Т.Г. Шевченко”, “«Отношение В.А. Жуковского к

Література

1. Айзеншток І. Микола Хведорович Сумцов (1854–1922). Червоний шлях. 1923. № 1. С. 201–211.
2. Білецький О. Акад. Н. Ф. Сумцов (1854–1922). Путь просвещения. 1922. № 5. С. 308–309.
3. Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. К.: Наук. думка, 1965. Т. 2. С. 72–110.
4. Калинчук А. Шевченкознавчі студії Миколи Сумцова на межі століть. / Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: 36. наук. праць. Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2016. Вип. 23–25. С. 57–73.
5. Калинчук А. Шевченкознавчі дослідження Миколи Сумцова 1912–1916 рр. Слово і Час. 2017. – № 9. – С. 43–51.
6. Калинчук А. Микола Сумцов: Тарас Шевченко і літературні паралелі. Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. 2017. Вип. 21. С. 192–203.
7. Кирилюк З. Пушкін Олександр Сергійович. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 2015. Т. 5. С. 396–397.
8. Мандебур О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. К.: ІПіЕНД, 2011. 276 с.
9. Михайлин І. Сумцов Микола Федорович. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5. С. 1013–1014.
10. Павлова О.Г. Тема Т. Г. Шевченка у науковій спадщині М. Ф. Сумцова. Шевченкіана на початку XXI століття: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 25 березня 2004 р. Х.: ХДНБ, 2004. С. 177–187.
11. Сумцов Н.Ф. Автобиография. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Х.: Типография А. Дарре, 1908. С. 104–110.
12. Сумцов М.Ф. Вага і краса української народної поезії. Черкаси: Сіач, 1917. 64 с.
13. Сумцов Н.Ф. Гуманізм Шевченка. Збірник пам’яті Тараса Шевченка (1814–1914). К.: Видавництво наукового товариства у Києві, 1915. С. 24–30.
14. Сумцов Н. Кладбище рукописей. Наука на Украине. 1922. № 2. С. 127–128.
15. Сумцов М.Ф. Лист до Ф. Г. Лебединцева [1887 р.]. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]. К.: Наук. думка, 1966. С. 97.

Г.Ф. Квитке, Т.Г. Шевченко и М.А. Максимовичу»; «Сонце заходить» Т. Г. Шевченко (в бытовой и литературной обстановке); «Рисунки и картины Т. Г. Шевченко»).

Він ставив перед собою та іншими науковцями завдання зібрати, атрибутувати, прокоментувати і в підсумку видати всі малярські твори Шевченка.

Звести рецепцію творчості Шевченка М. Сумцовим до спільного знаменника не просто. Значна частина його шевченкознавчого доробку належить до культурно-історичної школи, однак її засоби аж ніяк не позначилися на спостереженнях ученого – вони й досі не втратили оригінальності й глибини. Водночас дослідник часто вдавався до компаративного методу, висвітлював впливи на нього інших митців, відшукував паралелі чи збіги – подекуди очевидні, нерідко безпідставні. Позначені несхибністю оцінок та інтерпретацій, шевченкознавчі студії М. Сумцова розширили горизонти вивчення творчості Шевченка-поета і Шевченка-художника в кінці XIX – на початку XX ст. і цілком уписуються в сучасну академічну науку про митця, збагачену новими знахідками й працями. ■

Меморіальна дошка видатному фольклористові, етнографу, літературознавцю Миколі Сумцову була відкрита 17 серпня 2004 року в Харкові на будівлі бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна по вулиці Університетській, 23.

Меморіальна дошка була оновлена до 23 серпня 2011 року для формування єдиної художньої композиції з розташованою поруч меморіальною дошкою Іванові Франку. Реставрацію виконав скульптор Олександр Рідний

Література

17. Сумцов М.Ф. Лист до Б. Д. Грінченка від 1 травня 1901 р. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]. К.: Наук. думка, 1966. С. 215.
18. Сумцов Н.Ф. Любимые народные песни Т. Г. Шевченко. Украинская жизнь. 1914. № 2. С. 18–23.
19. Сумцов Н.Ф. Новейшая поэзия как образовательное средство для крестьян. Х.: Тип. М. Зильберберга, 1883. 24 с.
20. Сумцов Н.Ф. О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко. Киевская старина. 1898. Т. 60. № 2. С. 210–228.
21. Сумцов Н.Ф. О рисунках и картинах Т. Г. Шевченко (преимущественно харьковских). Южный край. 1903. 26 февр.
22. Сумцов М.Ф. Покажчик тем для студій над Т. Шевченком. Хрестоматія по українській літературі. 4-е вид., випр. та пошир. Х.: Видавництво «Союз», 1922. Т. 1. С. 3–38.
23. Сумцов Н.Ф. Последнее стихотворение Т. Г. Шевченко [«Чи не покинуть нам, небого»]. Южный край. 1911. 26 февр.
24. Сумцов Н.Ф. По случаю 21-й годовщины со дня смерти Т. Г. Шевченко (умер 26 февраля 1861 г.). Южный край. 1882. 26 февр.
25. Сумцов Н.Ф. Причина смерти Т. Шевченко: (К 51-й годовщине смерти Шевченко). Южный край. 1912. февр.
26. Сумцов Н.Ф. Пушкин и Шевченко. Украинская жизнь. 1917. № 3–6. С. 84–87.
27. Сумцов Н.Ф. Религиозность Т. Г. Шевченко. Южный край. 1914. 16 февр.
28. Сумцов Н.Ф. «Сонце заходить» Т. Г. Шевченко (в бытовой и литературной обстановке). Из украинской старины. Х., 1905. С. 97–105.
29. Сумцов Н.Ф. Сны Т. Г. Шевченко: К психологии художественного творчества. СПб.: Тип. АН, 1914. 10 с.
30. Сумцов Н. Ф. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература. Южный край. 1914. 24 янв.
31. Сумцов Н.Ф. Харьков и Шевченко. Х.: Печатное дело, 1911. С. 2.
32. Сумцов Н.Ф. Шевченко (Тарас Григорьевич). Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауза–Ефрона, 1903. Т. 39. Полутом 77. С. 355–361.
33. Сумцов Н.Ф. Этнографизм Тараса Шевченко. Этнографическое обозрение. 1913. Кн. 98–99. № 3–4. С. 88–102.
34. Сумцов Н.Ф. Этюды о Т. Г. Шевченко. Южный край. 1914. 25 февр.
35. Ткаченко І. Акад. М. Сумцов і Слобожанське письменство. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України: [36.] І: Пам'яті акад. М. Сумцова. Х., 1924. С. 15–22.
36. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). 36. документів і матеріалів. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 810 с.
37. Уманець М. (Комаров М.) Дещо з історії українського письменства XIX віку. Діло. 1885. 2 берез. С. 1–2.
38. Франко І. Шевченкова «Марія». ЗНТШ. 1913. Т. 119–120. С. 348–356.
39. Целевич О. Наукова хроніка. Огляд часописів за 1898 р. Часописи, видавані на російській Україні. ЗНТШ. 1899. Т. XXX. С. 5.
40. Чамата Н. «Пророк». Шевченківська енциклопедія: в 6 т. К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 2015. Т. 5. С. 363–365.
41. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза, 2001. 560 с.
42. Шишов І. Українознавець (Спроба першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова): Дослідження. Х.: Майдан, 2000. 171 с.